

5 (II) 2015

Eesti sõjaajaloo aastaraamat

ESTONIAN YEARBOOK OF MILITARY HISTORY

I MAAILMASÕDA IDA-EUROOPAS – TEISTSUGUNE KOGEMUS, TEISTSUGUSED MÄLESTUSED

*Great War in Eastern Europe –
Different Experience, Different Memories*

Eesti Sõjamuuseum
Tallinna Ülikooli Kirjastus
Viimsi–Tallinn 2015

Eesti
Sõjamuuseum
KINDRAL LAIDONERI MUUSEUM

Eesti sõjaajaloo aastaraamat 5 (11) 2015

I maailmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused

Estonian Yearbook of Military History 5 (11) 2015

Great War in Eastern Europe – Different Experience, Different Memories

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu eelkäija on Eesti Sõjamuuseumi –

Kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat (ilmus 2001–2007, ISSN 1406-7625)

Kolleegium: dr Karsten Brüggemann, dr Ago Pajur, dr Oula Silvennoinen,

dr Seppo Zetterberg, dr Tõnu Tannberg

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu artiklid on eelretsenseeritud

Kaanel: I maailmasõja ajal vangilangenud Austria ohvitser vaguni aknal.

Aleksander Funki (1884–1940) foto (EFA.231.0-58375). Tartust pärit Aleksander Funk

teenis I maailmasõjas keisrinna Aleksandra Fjodorovna Tsarskoje Selo

väli-sanitarrongi nr 143 fotograafina.

Peatoimetaja: Toomas Hiio

Toimetaja: Sandra Niinepuu

Tõlked inglise ja saksa keelest: Sandra Niinepuu ja Toomas Hiio

Resümeeide tõlge: Alias Tõlkeagentuur OÜ

Keeletoimetaja: Kristel Ress (Päevakera tekstibüroo)

Autoriõigus: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum,

Tallinna Ülikooli Kirjastus ja autorid, 2015

ISSN 2228-0669

Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum

Mõisa tee 1

74001 Viimsi, Harjumaa

www.esm.ee

Tallinna Ülikooli Kirjastus

Narva mnt 25

10120 Tallinn

www.tlupress.com

Trükk: Pakett

Sisukord

Saateks (*Toomas Hiio*) 5

I MAAILMASÕDA IDA-EUROOPAS – TEISTSUGUNE KOGEMUS, TEISTSUGUSED MÄLESTUSED

Igor Kopõtin

Esimese maailmasõja algus Eestis. Võim ja ühiskond..... 11

Beginning of the First World War in Estonia.

Government and Society 42

Tamara Scheer

Austria-Ungari okupatsioonivõim Vene-Poolas

I maailmasõja ajal (1915–1918) 44

Austro-Hungarian Occupation of Russian Poland

(the Kingdom of Poland) during the First World War (1915–1918)..... 74

Christoph Mick

Poola-Ukraina kodusõda Ida-Galiitsias: ajalugu ja mälestamine..... 76

The Polish-Ukrainian Civil War in East Galicia:

History and Remembrance 95

Klāvs Zariņš

Das Land Ober Ost. Saksa okupatsioonipoliitika Kuramaal

I maailmasõja ajal (1915–1917) 96

Das Land Ober Ost. German occupation policies

in the Courland district during World War I (1915–1917) 118

Eberhard Demm

Vabastamine propaganda abil. Juozas Gabrys

ja Leedu iseseisvusliikumine 1911–1918 119

Liberation through propaganda. Juozas Gabrys

and the Lithuanian independence movement 1911–1918..... 139

Mart Kuldkepp

<i>Pastorisierung</i> ja propaganda 1915. Plaanid eesti sõjavangide poliitiliseks mõjutamiseks Saksamaal	141
<i>Pastorisierung and propaganda in 1915. Plans to politically influence Estonian prisoners-of-war in Germany</i>	162

Leho Lõhmus

I maailmasõja teenetemärgid eesti mehe rinnas. Ordenid ja nende kandmine	164
<i>World War I decorations worn by Estonian men. Orders and the way they were worn</i>	183

PIKEMAD KÄSITLUSED

Peeter Kaasik

Rahvuslikud üksused Punaarmee koosseisus ja välisriikide üksused NSV Liidu territooriumil Teise maailmasõja ajal.....	187
<i>National military units in the Red Army and the units of foreign nations formed in the USSR during World War II</i>	250

ARVUSTUSED

Mälestusi Eesti rahvusväeosade sünnist ja käekäigust (<i>Ülle Kraft</i>)	257
Põhjalik koguteos Rootsi võidust (<i>Kaarel Vanamõlder</i>)	264
Kolm raamatut eestlastest Punaarmees (<i>Art Johanson</i>)	267
Autorid.....	270

Pastorisierung ja propaganda 1915

Plaanid eesti sõjavangide poliitiliseks mõjutamiseks Saksamaal

Mart Kuldkepp

Alljärgneva artikli teemaks on Saksamaal Esimese maailmasõja ajal tehtud katsed Eestist pärit sõjavange poliitilis-psühholoogiliselt mõjutada. Mõjutamise eesmärk oli muuta sõjavangide meelsus Saksa-sõbralikumaks, mis lubanuks neid hiljem kasutada mitmesuguste poliitiliste ja sõjaliste ülesannete täitmiseks. Artiklis on vaatluse all isikud ja organisatsioonid, kes selliseid plaane propageerisid ja ellu püüdsid viia. Peale kontaktvõrgustike väljaselgitamise proovin lähemalt kirjeldada sõjavangide mõjutamisest huvitatud isikute taotlusi ja eesmärke ning kajastada edusamme ja tagasilööke, mis nende tegevust saatsid või tabasid. Artikli mahupiirangu tõttu keskendun eesti päritolu sõjavangidele. Kuna „baltlasi“ käsitleti üldjuhul koos, siis puudutan vähemal määral ka läti, leedu ja baltisaksa sõjavangide probleematikat.

Võib väita, et tegu on teemaga, mida varem uuritud ei ole. Seetõttu pole ka käesolev artikkel põhjalik, kogu sõjaaega hõlmav käsitlus, mida teema tegelikult vääriks. Edasine uurimistöo lubab loodetavasti kõike veel parandada ja süvendada. Siiski võib juba praegu ümber lükata seisukohta, nagu poleks Balti sõjavangide poliitilise mõjutamise vastu Saksamaal üldse huvi tuntud – ükskõik, kui mõistetav selline huvipuudus tagantjärele ka ei näiks.¹

¹ Vt allpool refereeritud Reinhard Nachtigali argumente.

Rahvuslus kui salarelv

Esimest maailmasõda ja selle pärandit kujundas olulisel määral paradoks, et just sõja ajal (ja selle mõjul) küpses Euroopas rahvusliku enesemääramise mõte, samal ajal kui sõdivad suurvõimud ise olid ühe domineeriva rahvusega ja paljude vähemusrahvustega impeeriumid.

Üks selline „rahvaste vangla“ oli ka Venemaa. See tähendas muu hulgas, et suure osa Vene sõjaväe mõõkadest ja täakidest moodustasid Vene sõdurid, kes kuulusid tegelikult mõnda Vene impeeriumi paljudest rahvastest. Sõja puhkemise hetkeks oli märkimisväärne hulk Venemaa rahvastest oma ärksama osa vahendusel juba rahvuslusega tuttav ja asunud välja kujundama arusaamu omaenda rahvuslikest huvidest. Need läksid tihtipeale lahku selle riigi omadest, mis neid valitses ja enamasti ka venestada püüdis.

See tähendas omakorda, et vaenlasel oli võimalik õhutada (*aufwie-geln*) rahvuslikke (ja sotsiaalseid) vastuolusid Venemaal eesmärgiga saavutada pikemas plaanis Venemaa nõrgenemine või lausa tükeldamine (*Revolutionierung*). Saksamaa investeeriski sõja ajal märkimisväärselt palju raha ja aega sellesse, et Venemaad revolutsiooniliste ja separatistlike liikumiste toetamise teel nõrgestada. Selle poliitika tähtsaimaks viljaks võib lugeda Lenini tagasipöördumise Venemaale 1917. aastal Saksamaa mahitusel. See viis 1917. aasta teise Vene revolutsiooni ja Saksamaa jaoks soodsa Brest-Litovski rahulepingu sõlmimiseni.²

Saksamaa katsetes rahvuslust ja separatismi (st Venemaast lahku-löömise püüdeid) oma sõjapidamise huvides ära kasutada mängisid üsna suurt rolli Saksa sõjavangi langenud Vene vähemusrahvuste liikmetest sõjavangid. Lisaks üksikutele emigrantidele moodustasid just nemad kõige kättesaadavama inimmaterjali, mida rakendada salarelvana Venemaa vastu. See aga eeldas sõjavangide eelnevat mõjutamist Saksa-sõbrali-kus suunas. Ülesanne oli keeruline, kuna nõudis häid teadmisi erinevate rahvuste eripäradest ja oskust neid teadmisi tulemuslikult ära kasutada.

² Saksa nn revolutsioneerimispoliitika kohta Esimese maailmasõja ajal vt Fritz Fischer, „Deutsche Kriegsziele, Revolutionierung und Separatfrieden im Osten 1914–1918,“ *Historisches Zeitschrift* 188 (1959): 249–310.

Kogu sõja jooksul interneeriti Saksamaal kuni 1,5 miljonit Vene sõjavangi. Raske on öelda, kui paljud neist kuulusid Vene vähemusrahvuste hulka, sest täpselt pole selge ei see, kui palju teenis vähemusrahvustesse kuuluvaid sõdureid Vene sõjaväes, ega seegi, kui palju neist langes Saksa sõjavangi.³ Mõnevõrra rohkem andmeid on suurematesse vähemusrühmadesse kuulunud sõjavangide kohta. Umbes 150 000 Ukraina sõjavangi eraldati Saksamaal omaette laagritesse, kus Ukraina haritlaste kaasabil tehti nende seas Saksa-sõbralikku propagandat. Samasuguse kohtlemise osaks said teise suurema vähemusrühma, „tatarlaste“⁴ hulka kuuluvad sõjavangid, keda püüti värvata Türgi sõjaväkke. Eraldi laagrid ja propagandainitsiatiivid olid olemas veel „kaukaaslastele“ (nende hulka kuulusid grusiinid, armeenlased ja aserid).⁵

Mis puutub eestlastesse, siis tihti nimetatakse Vene väkke mobiliseeritute arvuks umbes 100 000 meest.⁶ Eduard Laamani andmetel leidis Balti sõjavange Saksa vangilaagrites üle 3000.⁷ Fritz Wetterhoffil õnnestus eestlastest sõjavange tuvastada 1193.⁸ Seega polnud neid just palju. Ka Reinhard Nachtigal – peaaegu ainus ajaloolane, kes on Balti sõjavangide mõjutamise küsimust riivamisi puudutanud – peab eestlaste osakaalu Saksa vangilaagrites marginaalseks. Samuti oletab ta, et katseid neid poliitiliselt mõjutada ei tehtud, sest sakslastel polnud kavatsust luua Läänemere ääres Venemaa piirialadel rahvusriike ning neil polnud piisa-

³ Reinhard Nachtigal, „Troops of Estonian Origin Among Russian POWs in Germany 1914–1918.“ – *Encapsulated Voices. Estonian Sound Recordings from the German Prisoners-of-War Camps in 1916-1918*, edited by Jaan Ross (Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2012), 27.

⁴ See tähendas kõiki islamiusulisi, kes ei pruukinud seejuures tingimata pärineda Venemaalt.

⁵ Nachtigal, 27–29. Põhjalik uurimus ukraina sõjavangide mõjutamise kohta: Frank Golczewski, „Die deutschen „Gefangenenerbeit“ mit Ukrainern im Ersten Weltkrieg.“ – *Lebendige Sozialgeschichte. Gedenkschrift für Peter Borowsky*, hg. von Rainer Hering und Rainer Nicolaysen (Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2003), 551–572.

⁶ Vt nt Toivo U. Raun, *Estonia and the Estonians* (Stanford: Hoover Institution Press, 1987), 95.

⁷ Pole kindel, kust see arv täpselt pärineb. Ise näib ta viitavat Wetterhoffi andmetele. Vt Eduard Laaman, *Eesti iseseisvuse süünd* (Stockholm: Vaba Eesti, 1964), 68–69.

⁸ „Liste nr 1 der Gefangenenlager, in welchen Esten untergebracht sind, nebst Angabe der Anzahl derselben.“ Soome Rahvusarhiiv (*Kansallisarkisto*, edaspidi KA) M2620, kansio 15, 130–131.

valt käepärast siinsetesse rahvustesse kuuluvaid propagandatöökso biivaid haritlasi. Peale selle olevat olnud osaliselt juba sõja algusjärgus okupeeritud Läti alade elanikel „Saksa ikkest“ vabanemiseks põhjust toetada pigem Vene sõjasihte.⁹

Iseenesest ei pruugi need argumendid olla valed, kuid nagu edaspidi näha, ei tähendanud see veel mõjutamiskatsete puudumist. Vahest kõige küsitavam näib Nachtigali esimene väide, et „poleks olnud mõttekas viia ellu kampaaniaid Saksa sõjasihtide toetamiseks rahvaste hulgas, kelle needsamad sõjasihid olid määranud koloniseerimiseks ja germaniseerimiseks.“¹⁰ Tegelikult polnud Saksa poliitika Läänemere idakalda koloniseerimise ja germaniseerimise küsimuses kaugeltki nii ühtne ega ühekülgne, et sellise tegevuse mõttetust või mõtestatus olnuks selgelt kindlaks määratav. Sama kehtib tegelikult igasuguste Venemaa nõrgestamiseks mõeldud propaganda- ja sabotaažiaktatsioonide kohta, mis olid enamasti korralikult üksteisega koordineerimata ja mille taustal oleks liialdus näha hästi läbi mõeldud strateegiat.¹¹

Esimesed kontaktid: von Schwerin ja Keup

Tõenäoliselt pärinevad esimesed ettepanekud, mille sisuks oli eraldada Vene sõjavangid rahvuse järgi ja teha nende seas propagandat, 1914. aasta sügisest. Kõigepealt paistis selliste plaanidega silma organisatsioon nimega *Gesellschaft zur Förderung der Innere Kolonisation* (Sisekolonisatsiooni Edendamise Selts, GFK), mis oli rajatud 1912. aastal ning tegutses majandusteadlase Max Seringi ja Preisimaa Brandenburgi provintsi valitsusjuhi (*Regierungspräsident*) Friedrich Ernst von Schwerini eestvedamisel. GFK peamine eesmärk oli propageerida Saksa talupoegade

⁹ Nachtigal, 32.

¹⁰ *Ibid.*, 34.

¹¹ Vt Georgi Katkov, „German Political Intervention in Russia during World War I.“ – *Revolutionary Russia*, edited by Richard Pipes (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1968), 71.

ümberasumist Saksa riigi hõredalt asustatud idapoolsetele aladele.¹² See-tõttu oli GFK eesotsas von Schweriniga innukalt kaasa elanud juba 1905. aasta revolutsioonile järgnenud aastatel (1906–1913) peamiselt Silvio von Broedrich-Kurmahleni eestvedamisel teostatud n-ö privaatse kolonisat-siooni katsetele Kuramaal ja Liivimaal Volõõnia saksa kolonistide seast pärit talupoegadega.¹³

Nagu kaudsest allikast teada, alustas von Schwerin millalgi 1914. aasta sügisel läbirääkimisi Saksa sõja- ja siseministriumitega saksa keelt kõnelevate Vene sõjavangide eraldamiseks omaette laagritesse. Seal pidi neid mõjutatama, et nad pärast sõja lõppu ja kojupöördumist otsustaksid uuesti Saksamaale välja rännata. Sellise kohtlemise osaks pidid saama ees-kätt volgasakslased, kelle koguarvuks Saksa sõjavangilaagrites pidas von Schwerini lähim kaastööline dr Erich Keup vähemalt 5000 inimest. Need nn saksa-venelased (*Deutschrussen*) tulnuks von Schwerini plaani järgi koguda 30-mehelistesse brigaadidesse ja saata tööle riigimõisatesse. See oleks täitnud korraga kahte eesmärki: leevendanud seal mobilisatsioonist tulenenud tööjõupuudust ning demonstreerinud sõjavangidele, millised majanduslikud võimalused neid Saksamaale tagasi pöördudes ees ootavad. Ühtlasi võis loota, et oma kodukohtades muutuksid endised sõjavangid „juuretiseks“, mis meelitaks ka teisi Volga ääres, Volõõnias ja mujal ela-vaid suguvendi Saksamaale välja rändama.¹⁴ Nõnda pidi selgitustöö sõja-vangide seas aitama kaasa GFK eesmärgile edendada sisekolonisatsiooni Saksamaal.

Initsiatiiv viis üsna kiiresti soovitud tagajärgedeni. 1915. aasta 27. jaanuari memorandumis sõjaministriumile märkis von Schwe-rin rahuloluga, et saksa rahvusest sõjavangide eraldamine oli sõja-

¹² Irene Stoehr, „Von Max Sering zu Konrad Meyer – ein „machtgreifender“ Generations-wechsel in der Agrar- und Siedlungswissenschaft.“ – *Autarkie und Ostexpansion. Pflanzenzucht und Agrarforschung im Nationalsozialismus*, hrsg. von Susanne Heim (Göttingen: Wallstein Verlag, 2002), 73–74.

¹³ Arved von Taube, „Von Brest-Litovsk bis Libau – Die Baltisch-Deutsche Führungsschicht 1918–1920.“ – *Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten. Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1918–1920*, hrsg. von Jürgen von Hehn u. a. (Marburg/Lahn: Herder-Institut, 1977), 121–122.

¹⁴ Keup Keusslerile 10.04.1915, KA M2620, kansio 16.

ministri kohusetäitja Franz Gustav von Wandeli käsul juba alguse saanud. See näitavat mõistmist, et Vene sõjavangide näol pole tegu mitte ühtlase massiga, vaid seguga erinevatest rahvustest, keda on võimalik üksteisest eraldada ja saksa vaimus mõjutada. Ent samal rajal sai minna kaugemalegi: von Schwerin kinnitas, et Saksamaa peaks toetama kõiki liikumisi, mille eesmärk on muuta ühtne ja jagamatu Venemaa poliitiliselt ja majanduslikult diferentseeritud, „oma löögijõult mitte niivõrd ohtlikuks“ riigiks. Need „tsentrifugaalsed tendentsid“ tulenesid von Schwerini sõnul eelkõige Venemaa vähemusrahvaste vastuseisust autokraatlik-despootlikule keskvoimule. Sakslastel jäi üle Vene vähemusrahvaste liikmetest sõjavangide seas seda vastuseisu ainult õhutada.¹⁵

Seetõttu soovitas von Schwerin eraldada saksa-venelaste eeskujul teistest ka poolakad, leedulased, lätlased, eestlased, soomlased, ukrainlased jt Venemaa vähemusrahvaste liikmed. Seda ei pidanud tehtama aga mitte otseselt rahvuse, vaid usutunnistuse järgi: poolakad ja leedulad kui katoliiklased eraldi ning lätlased, soomlased ja eestlased kui luterlased omaette. Seejärel tuli sõjavangidele teha kättesaadavaks omakeelset kirjandust, mis õhutaks nende seas Vene-vaenulikke meeleolusid ning tugevdaks teadlikkust oma usulisest ja rahvuslikust eripäradest. Von Schwerin arvas, et selliste materjalide koostamise ja trükkimise kulud oleksid väikesed, propaganda oodatavad tulemused aga vägagi märkimisväärsed (isegi kirjaoskamatud sõdurid võisid ju kamraadide kaudu selgitustööst osa saada).¹⁶

Jällegi annavad allikad mõista, et von Schwerini ideed võeti sõjaministeeriumis hästi vastu. Muu hulgas lisas sellele oma toetusavalduse Saksa ase-kindralstaabi¹⁷ ülem Helmuth von Moltke,¹⁸ kes oli Vene sõja-

¹⁵ Von Schwerin Saksa sõjaministeeriumile 27.01.1915, Saksa välisministeeriumi poliitiline arhiiv (*Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*, edaspidi PAAA) R 20865, Bd. 1, 18–19.

¹⁶ *Ibid.*, 20–21.

¹⁷ Pärast sõja puhkemist loovutas keiser enamiku ülemjuhataja funktsioonidest kindralstaabi ülemale ja kindralstaap kujundati ümber (maaväe) kõrgemaks ülemjuhatajaks (*Oberste Heeresleitung*, OHL). Sellele allus nn ase-kindralstaap (*der stellvertretende Generalstab*), mille hooletaks jäid ülesanded, mis ei olnud otseselt seotud sõjaliste operatsioonidega.

¹⁸ Moltke Saksa sõjaministeeriumile 26.01.1915, PAAA R 20865, Bd1, 17.

vangide mõjutamise kavadest ka üldisemalt huvitatud.¹⁹

Ehkki von Schwerin oli oma kirjas teinud ettepaneku luua edasiseks tööks Vene sõjavangidega asjatundlikest tsiviilikutest komisjon,²⁰ jäid need ülesanded esialgu siiski GFK enda kanda. Seal asus plaani praktilise küljega tegelema Keup, kes pidas sidet ühelt poolt asjassepuutuvate vaimulike ja poliitikutega ning teisalt sõjamineisteriumiga, kus tema kontaktisik oli sõjavangilaagrite eest vastutav ametnik kapten Friedrich von Lübbers. Frank Golczewski arvates delegeriti koordineeriv funktsioon Oderi-äärses Frankfurdis paiknevale GFK-le selleks, et kahtlast „tööd sõjavangidega“ avalikkuse pilgu alt veidi eemal hoida.²¹ Saksa ametlik organisatsioon sõjavangide abistamiseks, Saksa Sõjavangiabi (*Deutsche Kriegsgefangenenhilfe*), sõlmis ka ise GFK-ga lepingu, mille kohaselt jäi kogu sõjavangidega seotud poliitiline tegevus viimase kanda.²²

Näib, et küsimusest huvitatud ringkondades siiski levis teave GFK plaanide kohta. 1915. aasta veebruaris võttis leedu sõjavangide mõjutamise asjus von Schweriniga ühendust leedulasest Preisimaa poliitik dr Wilhelm Steputat (Vilius Steputaitis) Gumbinnenist (tänapäeval Gusev Venemaa Kaliningradi oblastis). Sama kuu keskel tegi sedasama seoses lätlastega ülemlütseumidirektor (*Oberlyzealdirektor*) Krüger Potsdamist, kes oli varem olnud kirikuõpetaja Liivimaa läti osas²³ ja oli edaspidi valmis töötama läti sõjavangidega.²⁴

Keup oli peamiselt hõivatud ukraina sõjavangide mõjutamise korraldamisega. Hiljemalt 1915. aasta aprillis asus ta siiski looma kontakte ka baltisaksa haritlaste ja pastorigega, kes võisid talle töös baltlastega abiks olla. Esimeseks eesmärgiks pidas Keup 50–100-kõiteliste laagriraaamatu-

¹⁹ Vt ka teisi dokumente Moltke kontaktide kohta Vene sõjavangide küsimuses kaustas PAAA R 20865, Bd. 1.

²⁰ Von Schwerin Saksa sõjamineisteriumile 27.01.1915, PAAA R 20865, Bd. 1, 21.

²¹ Keupi ja tema kontaktvõrgustiku kohta vt Golczewski, 554.

²² Schrenk Wetterhoffile 29.07.1915, KA M2620, kansio 15, 267–268.

²³ Leopold Krüger (1863–1945), lõpetas 1886 Tartu ülikooli usuteaduskonna, 1890–1906 kirikuõpetaja Valmieras, 1906–1928 kõrgema tütarlastekooli ja naisõpetajate seminari direktor Hermannwerderis Potsdami lähedal (*Album fratrum Rigensium 1823–1939*, bearb. von Otto Hentzeit (Hamburg-Hamm: Harry v. Hofmann Verlag, 1963), 58). (*Toim.*)

²⁴ Keup Wetterhoffile juunis 1915, KA M2620, kansio 16.

kogude asutamist. Ukrainlaste ja venelaste jaoks õnnestus see vähese vaevaga, raskusi tekkis aga sobivate trükiste leidmisega väiksemates keeltes, sh eesti ja läti keeles. Lisaks oli jõutud arusaamisele, et eestlasi ja lätlasi ei või ilma pikemata Saksa-sõbralikeks pidada, mistõttu otsustati nende mõjutamist alustada kaudsemalt, hingehoole pakkumisest (*Pastorisierung*).²⁵

Direktor Krüger oli Keupile tööks Balti sõjavangidega soovitanud Königsbergi ülikooli professorit Leziust, kes oli varem olnud pastor Liivimaal,²⁶ ning hiljem Eesti baltisaksa poliitikuna tuntuks saanud advokaat Kochi,²⁷ kes tollal õppis Berliini ülikoolis.²⁸ Ise võttis Keup ühendust Göttingeni ülikooli usuteaduse professori Bonwetschiga,²⁹ kes soovitas talle Freiburgis (im Breisgau) pastor von Keusslerit,³⁰ Tübingeni ülikooli ajaloo professori Hallerit³¹ ja Königsbergi ülikooli professor Bezenbergerit.³² Kõige paremini sujusid Keupil suhted von Keussleriga, kes oli

²⁵ Keup von Keusslerile 10.04.1915, KA M2620, kantsio 16.

²⁶ Friedrich Eduard Lezius (1859–1936), 1883 lõpetas Tartu ülikooli usuteaduskonna, 1884–1889 Rõuge koguduse ja Valga eesti koguduse õpetaja. 1899–1902 Kieli, 1902–1925 Königsbergi ülikooli professor (*Album Livonorum*, hrsg. vom Philisterverein der Livonia (Lübeck: Philisterverein der Livonia, 1972), 491). (*Toim.*)

²⁷ Hermann Koch (1882–1957), lõpetas 1906 Tartu ülikooli õigusteaduskonna, oli 1909–1937 vandeadvokaat. 1914–1918 õppis Berliinis ja oli Oriendi Teabekeskuse kaastöeline, 1918–1919 Eesti valitsuse saksa rahvusminister ning 1919–1923 Asutava Kogu ja I riigikogu liige. Läks 1941 järelümberasujana Saksamaale, II maailmasõja ajal uuesti Eestis. (Baltisches Biographisches Lexikon digital, Digitalisierungsprojekt der Baltischen Historischen Kommission, <http://bbl-digital.de/eintrag/Koch-Hermann-Georg-Willibald-1882-1957/>, 29.11.2015). (*Toim.*)

²⁸ Keup Wetterhoffile juunis 1915, KA M2620, kantsio 16.

²⁹ Gottlieb Nathanael Bonwetsch (1848–1925), sündis Norkas Saratovi kubermangus saksa kolonisti pojana, lõpetas 1870 Tartu ülikooli usuteaduskonna. A-st 1882 Tartu ülikooli usuteaduskonna professor, a-st 1891 Göttingeni ülikooli professor (Deutsche Biographie, <http://www.deutsche-biographie.de/sfz5264.html>, 29.11.2015). (*Toim.*)

³⁰ Hugo von Keussler (1854–1921), lõpetas 1877 Tartu ülikooli usuteaduskonna, oli 1879–1896 Triikata ja Gulbene koguduste õpetaja Lätis, seejärel kuni surmani kirikuõpetaja Freiburgis (im Breisgau). (*Album fratrum Rigensium*, 51). (*Toim.*)

³¹ Johannes Haller (1865–1947), lõpetas 1889 ajaloolasena Tartu ülikooli, õppis seejärel Berliinis ja Heidelbergis. Oli 1913–1932 Tübingeni ülikooli ajaloo professor, vahepeal ka ülikooli rektor (*Album Estonorum*, hrsg. von Philisterverbände der Estonia (Tallinn: s. n., 1939), 301). (*Toim.*)

³² Adalbert Bezenberger (1851–1922), lõpetas 1874 Göttingeni ülikooli, a-st 1879 kuni surmani Königsbergi ülikooli keeleteaduse professor, 1919–1921 ka rektor. Teda peetakse balti keeleteaduse rajajaks (Deutsche Biographie, <http://www.deutsche-biographie.de/sfz4350.html>, 29.11.2015). (*Toim.*)

meeleldi nõus nii raamatuid muretsema kui ka sõjavangidele lätikeelseid jutlusi pidama. Eestlaste tarvis esialgu kedagi leida ei õnnestunud, ehkki Haller soovitas Keupile selleks Berliini ülikooli usuteaduse professorit Seebergi³³ ja dr Rosenit³⁴ Berliinis.³⁵

Fritz Wetterhoffi võõrleegion

Samal ajal GFK tegevusega Balti sõjavangide alal hakkas selle valdkonna vastu huvi tundma ühing nimega Saksa Rahvakaitse (*Deutscher Volksschutz*). See Saksamaal elavaid baltisakslasi koondav organisatsioon oli asutatud 1914. aastal, et kaitsta Saksa majanduspoliitilisi huve Baltikumis ja Soomes. Ühing tegi tihedat koostööd Saksamaal asuvate Soome aktivistide, eriti nende Berliini büroo juhataja Fritz Wetterhoffiga.³⁶

20. märtsil peeti Berliinis Saksa Rahvakaitse juhatuse koosolek, mis oli pühendatud organisatsiooni poliitiliste sihtide formuleerimisele. Lähtudes juhtmõttest, et Baltimaad ja Soome on tähtsaimad lähtekohad Saksamaa majanduslikele huvidele Venemaal, otsustati teha nende piirkondade olulisuse teadvustamiseks valgustustööd nii Saksamaal kui ka kõneks olevate rahvaste keskel ning – seni, kuni viimane polnud võimalik – vastavatesse rahvustesse kuuluvate sõjavangide seas. Ühtlasi tehti juhatuse liikmele parun Wilhelm Wrangelile, ühingu lihtliikmele

³³ Reinhold Seeberg (1859–1935), lõpetas 1882 Tartu ülikooli usuteaduskonna. 1880. aastate II poolel Tartu ülikooli õppejõud, ülikooli koguduse adjunktõpetaja ja Tartu koolide usuõpetaja. Läks venestuse tõttu Saksamaale, 1889–1898 Erlangeni, 1898–1927 Berliini ülikooli usuteaduse professor (Baltisches Biographisches Lexikon digital, <http://bbl-digital.de/eintrag/Seeberg-Reinhold-1859-1935/>, 29.11.2015). (*Toim.*)

³⁴ Parun Hermann Rosen (1858–1930), lõpetas Tartu ülikooli arstiteaduskonna, 1886 *dr. med.*, 1886–1910 arst Eestis, Bessaraabias, Siberis, Kaukaasias ja Ingerimaal, enne I maailmasõda sanatooriumiarst Tüüringis. Seejärel elas vabakutselise literaadina Berliinis (*Album Estonorum*, 268). (*Toim.*)

³⁵ Keup von Keusslerile 10.04.1915; von Keussler Keupile 16.04.1915; Keup von Keusslerile 03.05.1915; von Keussler Keupile 05.05.1915; Haller Keupile 05.05.1915; Bezzenberger Keupile mais 1915; Keup Wetterhoffile mais 1915: KA M2620, kansio 16.

³⁶ Aleksander Loit, „Baltisaksa rüütelkondade seisukohad ja tegevus Eesti iseseisvumisel 1918-1920,“ *Tuna* 4 (2006): 53.

direktor Hermann Hasselile ja kutsutud külalisosalejale Fritz Wetterhoffile ülesandeks võtta sõjavangide küsimuses ühendust sõjaministeeriumi ja Friedrich Ernst von Schweriniga.³⁷

Järgnevalt sai just Fritz Wetterhoffist (ja tema sekretärist parun Egon von Oelsenist) Balti sõjavangide mõjutamisega seotud kontaktvõrgustiku sõlmpunkt. Oma põhitegevusena propageeris Wetterhoff samal ajal Saksa ametivõimude juures Rootsi sõttatõmbamist Saksamaa poolel ning ühist Saksa-Rootsi pealetungi Peterburile, mis tähendanuks Soome vabastamist Venemaa alt. Wetterhoff oli ka salaja Saksamaale smugeldatud Soome vabatahtlikest moodustatava 27. kuningliku jäägripataljoni peamine organiseerija ja initsiaator. Pataljon osales 1916. ja 1917. aastal sõjategevuses Läti aladel ning transporditi 1917. aasta sügisest alates tagasi Soome, kus sellest sai loodava valge Soome armee tuumik. Tagantjärele võib väita, et just jäägripataljon oli sõjaaegse Soome aktivistliku liikumise kestvaima väärtusega saavutus.³⁸

Miks soovis Wetterhoff kõige muu kõrvalt tegeleda veel Balti sõjavangidega? Esiteks on märke, et ta pidas Läänemere provintside saatust tulevase Soome riigi geostrateegilise julgeoleku seisukohalt väga tähtsaks. Ta nägi Soome vabastamist Saksamaa ja Rootsi kaudu ning Läänemere provintside annekteerimist Saksamaa poolt kui ühe ja sama julgeoleku-probleemi eri aspekte. Augustis 1915 kirjutas ta von Keusslerile: „Kogu Läänemere provintside probleem näib olevat teostumisele lähemale liikunud: tänu kasvavatele sõjameeleoludele Rootsis ja suurtele võitudele [idas] tundub, et Saksa valitsuse huvi on nüüd eriliselt Balti küsimusele suunatud.“³⁹ See tähendas mõistagi seda, et Wetterhoff oli valmis koostööks baltisaksa organisatsioonide ja teiste anneksionistlikult meelestatud huvirühmadega Saksamaal.

³⁷ Laaman, 68–69; Protokoll der Vorstände-Sitzung des Vereins „Deutschen Volksschutz“ vom Sonnabend d. 20. März 1915, KA M2620, kansio 15, 89–90.

³⁸ Wetterhoffi kohta vt Olof Mustelin, „Fritz Wetterhoff.“ – *Fantaster och realister*, red. av W. E. Nordström, Finländska gestalter X (Ekenäs: Ekenäs Tryckeri Aktiebolags Förlag, 1975), 7–44. Jäägripataljoni kohta vt Matti Lackman, *Suomen vai saksan puolesta? Jääkäreiden tuntematon historia* (Helsinki: Otava, 2000).

³⁹ Wetterhoff von Keusslerile 16.08.1915, KA M2620, kansio 15, 179–180.

Teiseks olid tal sõjavangidega omad plaanid. Koosoleku toimumise päeval kirjutas Wetterhoff oma sõbrale kindral Eduard von Liebertile kirja, milles teatas, et ehkki ametlikult tuli tal tegeleda ainult propaganda tegemisega sõjavangide seas, ulatusid ta kavatsused tegelikult kaugemale. Kõigepealt tahtis ta vangilaagritest eraldada kõik soome päritolu ohvitserid ja toimetada nad Lockstedti laagrisse Põhja-Saksamaal Holsteinis, kus loodi jäägripataljoni. Seejärel kavatses Wetterhoff teha sama eesti sõdurite ja ohvitseridega, kelle puhul, nagu ta Liebertile usalduslikult teatas, võinuks kavatsetav propaganda seista ühenduses nende eraldamisega teistest sõjavangidest ja leida samuti aset Lockstedti laagris, tulevase jäägripataljoni väljaõppepaigas. Eestlaste kaasamisega pidas Wetterhoff võimalikuks koguda oma võorlegioni kokku 5000 kuni 20 000 meest. Retooriliselt küsis ta Lieberti käest: „Miks ei võiks me anda oma saksa ja eesti hõimukaaslastele võimalust võidelda oma isamaa Vene ikkest vabastamise heaks, isegi kui see toimub Soome pinnal?“⁴⁰

Allikate puudumise tõttu on keeruline öelda, kui kaugele Wetterhoff oma plaani teostamisega jõudis. Samal ajal kui ta kirjutas kirja Liebertile, püüdis ta saada audientsi Saksa Suure Kindralstaabi ülema kindral Erich von Falkenhayniga ning teha ilmselt samasisulise ettepaneku Lockstedti laagri kursuste osavõtjate arvu suurendamiseks eesti päritolu sõjavangidega. Audientsi ta ei saanud. Tundub, et seepeale otsustas ta asuda oma plaani teostama iseseisvalt, pidamata nõu sakslaste ja teiste Soome aktivistidega. Küll aga tuli tal teha koostööd Lockstedti laagri väljaõppeülema major Maximilian Bayeriga, kelle kohta mitu allikat vihjab, et sellel oli „romantiline plaan“ luua tulevases pataljonis baltlastest koosnev jalaväekompanii.⁴¹

1915. aasta juuli teisel poolel jõudsid Lockstedti laagrisse esimesed baltlased, tõenäoliselt lätlased. Soome vabatahtlikud võtsid nad vastu ilmse vaenulikkusega. Üks neist, Olof Lagus, kirjutas oma päevikus:

⁴⁰ „[W]arum könnten wir nicht unseren deutschen und estnischen Stammverwandten die Gelegenheit geben, für die Befreiung ihres eigenen Vaterlandes von russischen Joche, allerdings auf finnische Boden, zu kämpfen?“ Wetterhoff Liebertile 20.05.1915, KA M2620, kansio 6, 116–117.

⁴¹ Vt Olof Enckell, *Jägarnas historia* (Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag, 1943), 88; Lackman, 236.

„Ööl vastu tänast kl 3 saabus siia müstiline isik, baltlane nimega Görtz, kaasas soovituskiri parun Oelsenilt, kes töötab kontoris Berliinis. Neist Berliinis on täiesti lubamatu saata siia niimoodi suvalisi isikuid, ilma sellest eelnevalt teatamata. Justkui oleks siin mingi mässumeeste prügimägi. Mina olen igatahes täiesti selle vastu, et siia tuleks kedagi teist peale soomlaste, sest asja mõte pole ju, et sellest siin saaks „Aktiengesellschaft zur Befreiung der Kleinvölker“, nagu üks meist tabavalt ütles. Mul pole midagi nt baltlaste vastu iseenesest, aga ikkagi. Ma olen tulnud siia Soome pärast ja on ju selge, et kui meie, soomlased, jääme vähemusse, ei ole [enam] vähimaidki väljavaateid sõjakäiguks koju meie juurde. Meid saadetakse lihtsalt lahingusse kuhugi Liivimaale või Eestimaale, ja sel juhul lähen ma parem juba Saksa armeesse vabatahtlikuks.“⁴²

Teine rühm lätlasi, seekord 13 meest, saabus oktoobris. Jäägrite suhtumine neisse oli jätkuvalt halb, seda eriti kursuste varaseimate osaliste, soomerootslastest üliõpilaste seas, kes polnud mingil juhul nõus hägustama kogu projekti eesmärki – Soome vabastamist. Tundub, et pärast seda pidid Wetterhoff ja Bayer edasistest baltlastega seotud plaanidest loobuma. Pataljoniga liitunud vähesed mehed nopiti sealt välja 1917. aasta augusti alguses ja kui kogu jäägripataljon 1918. aastal Soome tagasi pöördus, siis ühtegi baltlast nende seas enam polnud.⁴³

Pastorisierung ja propaganda

Võõrleegioni plaanide elluviimisega samal ajal asus Wetterhoff energiliselt täitma endale võetud propagandakohustusi. Sõjavangide temaatika kajastub teatud määral tema 9. aprilli memorandumis von Moltkele, milles Wetterhoff kirjutab vajadusest luua Rootsi ja Soome kaudu kontakt Eesti ja seeläbi ka Sise-Venemaaga. Nii saaks koguda infot sealsete „tegelike“ sõjaliste olude kohta, mida saaks seejärel kasutada Saksamaal olevate sõjavangide mõjutamiseks. Samuti pidas ta võimalikuks korraldada

⁴² Olof Lagus, *Dagbok 1915-1916* (Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag, 1918), 57–58.

⁴³ Lackman, 236–237, 243.

sel teel sõjavangide kirjavahetust lähedastega, nõnda Vene tsensuurist mööda minnes.⁴⁴

28. aprillil pöördus Wetterhoff ka von Schwerini poole konkreetsema memorandumiga Balti sõjavangide asjus. Sellest dokumendist tulevad hästi välja Wetterhoffi töekspidamised baltlaste rahvusküsimustes, nagu ka meetodid, mida ta kavatses sõjavangide mõjutamiseks rakendada. Seetõttu tasub seda siin pikemalt refereerida.

Wetterhoff väitis, et baltisaksa sõjavange võis juba *a priori* Saksasõbralikeks pidada ning propagandatöö pidi seega keskenduma eelkõige lätlastele ja eestlastele. Wetterhoffi sõnul leidis nende seas vähe haritud mehi, kuid need vähesed olid enamjaolt ohvitserid, rääkisid head saksa keelt ja olid saksameelsed. Seetõttu arvas Wetterhoff, et just eesti päritolu ohvitserid tuleks esimesena teistest vangidest eraldada, et neid pärast soovitatavat töötlemist (mille juures võinuks kasutada baltisaksa ohvitseri) rakendada omakorda sõdurite mõjutamiseks. Propagandat lätlaste seas pidas ta keerulisemaks, sest nood olevat vähem usaldusväärsed kui eestlased, kuid nendegi puhul kavatses ta kasutada samasugust kaheastmelist süsteemi.⁴⁵

Propaganda eesmärk pidi olema tagada sõjavangide lojaalsus (*Vertrauen*) Saksamaale. Selleks tuli kasutada kahte meetodit: „tegeliku sõjapolukorra süstemaatiline kirjeldus“ ning „poliitiline selgitustöö, mille kaudu saaks inimestele selgeks erinevus majanduslike, sotsiaalsete ja kultuuriliste olude vahel Saksamaal ja Venemaal“. Wetterhoff arvas aga, et poleks otstarbekas selgitustöö poliitilist sisu kohe välja näidata (muu hulgas seetõttu, et ohvitserid võivad tunda end seotuna Vene tsaarile antud truudusevandega), vaid esmalt tuleks piirduda sõjavangidele omakeelse meelega ja hingehoole pakkumisega. Selleks kavatses Wetterhoff, nagu varem von Schwerin ja Keup, kasutada sobivaid (st baltisaksa) pastoreid ning võimaluse korral ka eesti ja läti ohvitseri. Pikkamööda võiks „selgitustöö“ tegelikule eesmärgile lähemale liikuda ja saaks jutlustele lisada poliitilise propaganda.⁴⁶

⁴⁴ Wetterhoff von Moltkele 09.04.1915, KA 602:65 kansio 1.

⁴⁵ Wetterhoff von Schwerinile 29.04.1915, KA M2620, kansio 15, 96–97.

⁴⁶ *Ibid.*

Peale mõjutamise pastorite ja ohvitseride kaudu pidas Wetterhoff häda- vajalikuks ajalehti, milles avaldataks sõjauudiseid, poliitilise, ühiskondliku ja kultuurilise sisuga artikleid ning teateid kodumaalt. Kõige õigemaks pidas ta luua kaks eraldi ajalehte, üks eesti ja teine läti keeles. Ka nende toimetamise lubas ta esialgu enda peale võtta. Memorandumi lõpus viitas Wetterhoff uuesti oma ettepanekule luua kontaktvõrgustik Läänemere provintsidega, arvates, et hiljem võib kõige usaldusväärsematele sõjavangidele pakkuda võimalust toimetada sakslaste teateid kullerina üle piiri.⁴⁷

GFK vastus Wetterhoffi plaanile oli heakskiitev. 18. mail andis Keup oma senised kontaktid ja kirjavahetuse Balti sõjavangide asjus Wetterhoffile üle⁴⁸ ning juba järgmistel päevadel asus Wetterhoff nendega ise ühendust looma. Nii näiteks kirjutas ta 20. mail Bonwetschile ja teatas, et von Schwerini heakskiidul tegeleb Balti sõjavangidega edaspidi tema.⁴⁹ Samuti oli Wetterhoff von Schwerinile saadetud memorandumi kaaskirjas teada andnud, et tal endal oli õnnestunud leida sobivaid isikuid, kes võisid propagandatöö juures abiks olla.⁵⁰

Wetterhoffi kirjutisest ilmneb tõepoolest teatav orienteerumine Baltikumi oludes, sh selles, mis puudutab eestlaste ja lätlaste erinevusi. Eriti viimases tundub, et teave ei pärinenud mitte baltisaksa allikast, vaid meenutab hoopis rohkem eesti eksiilpoliitikule Aleksander Keskülale omast retoorikat. Kesküla oli sel ajal Saksa välisministeeriumi ja kindralstaabi agent ning paistis muu hulgas silma oma rõhutatud Läti-vastasusega.⁵¹ Mõistagi erinesid Kesküla ja Wetterhoffi poliitilised taotlused selle poolest, et Kesküla püüdis vältida Eesti annekteerimist Saksamaa poolt, eelistas sellele ebameeldivale väljavaatele Eesti liitu Soome ja Rootsi.⁵²

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ Keup Wetterhoffile 18.05.1915, KA M2620, kantsio 15, 214.

⁴⁹ Wetterhoff Bonwetschile 20.05.1915. KA M620, kantsio 15, 10.

⁵⁰ Wetterhoff von Schwerinile 28.04.1915, KA M2620, kantsio 15, 220.

⁵¹ Kesküla Läti-vaenulikkus ilmneb näiteks tema kirjast Rootsi haridusministrile K. G. Westmanile 1916. aastast: „Die Letten & Armeniern sind die einzigen russophilen Nationalitäten Russlands während des Weltkrieges. Beide werden ausgerottet.“ Uppsala Ülikooli raamatukogu (*Uppsala Universitetsbibliotek*, edaspidi UUB) WestmanKG, vol 30.

⁵² Kesküla poliitiliste eesmärkide ning tema koostöö kohta Saksa valitsusega vt Olavi Arens, „Aleksander Kesküla,“ *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused*, 40 (1991): 30–34.

Sellegipooldest näib väga tõenäoline, et Saksa ametivõimud pidasid otsarbekaks mehed omavahel kokku viia ja mõlemad olid seejuures valmis ka vajalikku koostöövalmidust üles näitama.

Tõepoolest on säilinud vähemalt üks koopia eestikeelsest trükitud küsimustikust pealkirjaga „Auustatud suguvend“, mis oli mõeldud levitamiseks eesti sõjavangide seas Saksamaal. Küsimustik sisaldab küsimusi nime, vanuse, usutunnistuse, päritolu, ameti, sõjaväeteenistuse, vangilangemise, Eestis elavate lähedaste ja selle kohta, kas laagris on saadaval eestikeelset kirjandust või ajalehti ning kas seal leidub veel teisi „eestlasi, soomlasi, karjalasi“. Täidetud paberilehed tuli saata Stockholmi Eesti Seltsi esimehele Oskar Elevandile.⁵³ Nagu paljudest muudest allikatest teada, oli Elevant omakorda Kesküla lähim kaastööline Stockholmis. Et küsimustiku sattumine Wetterhoffi paberite hulka pole juhuslik, tõendab seegi, et Elevandi Stockholmi aadress leidub lausa Wetterhoffi märkmiku esilehel.⁵⁴

Kaks aastat hiljem, kui Kesküla oli sakslastega sidemed katkestanud ja Antandi poole üle läinud, meenutas tema kontaktisik Saksa kindralstaabi poliitilises osakonnas (IIIb), Hans Steinwachs, et Kesküla oli avaldanud soovi, et eesti päritolu sõjavangid eraldataks ülejäänutest ja neid koheldaks teistest paremini. Steinwachs oli näinud palju vaeva ning saanud plaanile sõja- ja välisministeeriumi kooskõlastuse, kuid tänulikkuse asemel oli Kesküla ühtäkki kavast loobunud ja deklareerinud, et eestlased ei vaja sakslaste „suhkruleiba“. Teisiti oleks lugu aga sel juhul, kui eestlased interneeritaks hoopis hõimukaaslaste ungarlaste poolt ... Seejärel löi Steinwachs asjale käega.⁵⁵

Kahjuks ei tule Steinwachsi kirjast välja, millal täpselt kirjeldatud sündmused toimusid, kuid pole võimatu, et see oli 1915. a kevadel ja suvel. Üldse on vähe tõendeid Kesküla seotusest Wetterhoffi projektiga, kuigi kontakt nende vahel oli kahtlemata olemas. 1915. aasta oktoobris, kui Wetterhoff ei olnud parajasti büroos, palus tema sekretär parun Oelsen eesti sõjavange puudutavates küsimuses võtta ühendust Keskülagaga

⁵³ „Auustatud suguvend“, 1915, KA M2620, kansio 16.

⁵⁴ Wetterhoffi märkmik 1915. aastast, KA 602:65, kansio 1.

⁵⁵ Steinwachs von Luciusesele 17.08.1917, PAAA, Bern 1324, L2487, 49–50.

Stockolmis.⁵⁶ Paar nädalat hiljem saadetud kirjas parun Wrangelile nime-
tab Wetterhoff „Dr. Kesküla Dorpatist“ ja „toimetaja Waltherit Hapa-
randast“ kui ainsaid talle teadaolevaid usaldusväärseid eestlasi Rootsis.⁵⁷

Haparandas elava eestlase, ajalehe Uusi Suometar Rootsi korrespon-
dendi Gustav Paju *alias* Hugo Walteriga⁵⁸ olid Wetterhoffi sidemed ilm-
selt tihedamad. Ülalmainitud märkmikus on Paju aadressi juurde märgi-
tud, et mehel oli pass, mis lubas pidevalt üle Rootsi-Soome piiri liikuda.⁵⁹
Seega tuli Paju ilmselt kõne alla isikuna, kes võiks osaleda Wetterhoffi
plaanitud Eestisse ulatuvas agendivõrgustikus. Näib ka, et Paju soovitati
Wetterhoffile otse Lockstedti laagrist, mille heaks ta oli kulleriülesandeid
täitnud varemgi.⁶⁰ Wetterhoffi koostatud „Nimekirjas huvitatud ja sobi-
vatest härradest“, kus on loetletud kõik Wetterhoffi kontaktid sõjavang-
gide küsimuses, esineb Paju nimi – erinevalt Kesküla omast – alajaotuses
„Eestlased“. Peale tema leiab sealt professor Reinhold Seebergi, parun
Werner Wolff, parun H[ermann] Roseni, üliõpilase Hermann Kochi ja
professor Leziuse. Isikutena, kes võisid olla abiks sõjavangide rahvuse
määramisel, on lisaks juba mainitud Kochile ja Rosenile kirjas keegi jut-
lustaja Bruck ning Berliinis õppivad eesti üliõpilased Oskar Ottas ja Otto
Truumees.⁶¹

Siiski näib, et nagu juba varem Keupil nii oli ka Wetterhoffil raske
leida sobivaid isikuid eesti sõjavangidega tegelemiseks. Juuni algul pöör-
dus Wetterhoffi sekretär parun Oelsen Saksa välisministeeriumi poole
palvega soovitada talle „usaldusväärseid“ lätlasi, eestlasi ja leedulasi, keda
võiks kasutada propaganda tegemiseks nendest rahvustest sõjavangide
seas. Oelsen viidi ühendusse Pärnust pärit baltisakslase Harald Cosa-
ckiga⁶² (agendinimega Altdorffer), kes korraldas propagandat „tatarlaste“

⁵⁶ Parun Oelsen Heydebreckile 22.10.1915, KA M620, kansio 15, 119.

⁵⁷ Wetterhoff von Wrangelile 05.11.1915, KA M620, kansio 6, 89–90.

⁵⁸ Paju kohta vt Kaido Jaanson, „Eestlased Rootsi salapolitsei valvsa silma all Esimese maa-
ilmasõja ajal,“ *Tuna* 1 (2003): 25–26.

⁵⁹ Wetterhoffi märkmik 1915. aastast, KA 602:65, kansio 1.

⁶⁰ Lockstedter Lager Wetterhoffile 23.04.1915, KA M620, kansio 15, 255.

⁶¹ „Verzeichnis von interessierten und geeigneten Herren,“ KA M2620, kansio 16.

⁶² Harald Cosack (1880–1960), õppis 1899–1904 Tartu ülikoolis keemiat ja õigusteadust ning
1909–1914 Berliini ülikoolis ajalugu ja slaavi keeli, 1915–1920 Saksa Idainstituudi Venemaa

ja grusiinide seas Saksa välisministeeriumi rahastatava Oriendi Teabekeskuse (*Nachrichtenstelle für den Orient*) kaudu.⁶³ Näib, et mingil määral Cosack Wetterhoffi aitas; 1915. aasta juunis võttis Cosackile viidates Wetterhoffiga omal algatusel ühendust Saksa sõjaväes teeniv leedulasest kapral Birschkus ja pakkus end leedu sõjavangide seas propagandat tegema.⁶⁴

Samuti leidub Wetterhoffi paberite hulgas omajagu kirjavahetust mitme Saksa üli- ja kõrgkooliga, kust ta lootis leida eesti, läti või leedu keelt oskavaid üliõpilasi.⁶⁵ Kirjades Ottasele ja Truumehele palus ta neil võimaluse korral nimetada Saksamaal või neutraalsetes riikides viibivaid eesti või läti sotsiaaldemokraate.⁶⁶

Ilmalike mõjutajate leidmise kõrval oli raske kaasata ka keelt oskavaid pastoreid ja hankida eestikeelseid palveraamatuid. Lätikeelseid raamatuid oli seevastu võimalik saada okupeeritud Kuramaalt, mida Wetterhoff Saksa kindralstaabi kaudu püüdis teha.⁶⁷ Samuti leidis Saksamaal rohkem läti keelt oskavaid vaimulikke. Eriti viljakas oli Wetterhoffi koostöö pastor von Keussleriga, kes pidas 1915. a suvel vähemalt kolm jutlust läti sõjavangidele (Gütersloh, Rastatti ja Wormsi vangilaagris).⁶⁸ Ka Wetterhoffi kirjavahetus von Keussleriga oli mahukam kui kellegi teisega ülalnimetatutest. Veel 9. septembril avaldas Wetterhoff von Keusslerile lootust, et tal on peatselt võimalik teatada kiiretest edusammudest sõjavangide asjus.⁶⁹ Tõenäoliselt jäi see viimaseks kirjaks nende vahel.

osakonna juhataja (*Baltisches Biographisches Lexikon digital*, <http://bbl-digital.de/eintrag/Cosack-Harald-Hugo-1880-1960/>, 29.11.2015). (Toim.)

⁶³ Alamriigisekretär Zimmermanni märkmed 03.06.1915, PAAA R 20989, 8; Wetterhoff Cosackile 04.06.1915, KA M2620, kansio 15, 173. Cosacki kohta vt Michael Burleigh, *Germany Turns Eastwards: A Study of Ostforschung in the Third Reich* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 83.

⁶⁴ Birschkus Wetterhoffile 16.06.1915, KA M620, kansio 15, 25–28.

⁶⁵ Vt nt Sekretariat der Königlichen Bergakademie (Saksimaa Freibergis – toim.) Wetterhoffile 15.07.1915, KA M620, kansio 15, 12.

⁶⁶ Wetterhoff Ottasele 01.07.1915; Wetterhoff Truumehele 01.07.1915, KA M620, kansio 16, 248, 289.

⁶⁷ Wetterhoff Saksa kindralstaabi II osakonnale 17.05.1915, KA M620, kansio 15.

⁶⁸ Wetterhoff von Schwerinile 27.05.1915, KA M620, kansio 16; Wetterhoff Keusslerile 16.08.1915, KA M620, kansio 15, 179–180.

⁶⁹ Wetterhoff von Keusslerile 09.09.1915, KA M620, kansio 15, 176.

Juba 1915. aasta juuni teisel poolel kurtis Keup Wetterhoffile, et praktiline töö läti sõjavangidega peab ootama, sest sõjaministeerium ei ole veel lätlasi teistest sõjavangidest eraldanud. Peamine takistus oli seejuures asjaolu, et suurem osa sõjavangidest viibis tööbrigaadides laagrist eemal, mis tähendas, et nende rahvuse järgi eraldamine oli seotud suurte raskustega. Seega oli esialgu võimalik laagrijuhatuste abiga kindlaks teha ainult eri rahvusest sõjavangide olemasolu ja arv.⁷⁰ See oligi Wetterhoffi tegevuse peamine tulemus. Tema kantselei paberite seas Soome rahvusarhiivis leitud rohkesti 1915. aasta suve kirjavahetust mitme vangilaagriga ja neis olevate Balti sõjavangide nimekirju.⁷¹ Samas polnud seegi tegevus lihtne. Osa vangilaagreid nõudis andmete väljastamiseks sõjaministeeriumi, teised sõjavangilaagrite inspeksiooni kirjalikku nõusolekut. Kohati teatati Wetterhoffile, et suure töökoormuse tõttu pole tema palvet võimalik täita või keelduti sellest põhjendust andmata.⁷² Näib, et enamikust laagritest õnnestus Wetterhoffil 1915. aasta suvel siiski andmed saada. Säilinud nimekirjadest oleks abi ka Esimeses maailmasõjas võidelnud eesti sõdurite saatust uurival ajaloolasel.

Kokkuvõtteks

Schwerini ja Wetterhoffi suurejoonelistest plaanidest tööks Balti sõjavangidega sai kokkuvõttes üsna vähe asja nii propagandatöök sobivate isikute vähesuse kui ka mitmesuguste bürookraatlike takistuste tõttu. Praegu ei saa seda kindlalt tõestada, kuid näib, et 1915. aasta sügisel lõi Wetterhoff oma kavatsusele käega, nagu oli seda ühel hetkel teinud ka Kesküla. Niisiis jäid saavutamata kõik püstitatud eesmärgid: vett vedama läksid nii Wetterhoffi isiklik võõrleegioni plaan kui ka lootus värvata sõjavangide seast salajasi kullereid. Saksamaa, kellele taheti sõjavange lojaalseks muuta, lakkas sõja lõpus samal kujul olemast. Lõpuks lammutasidki „tsentrifugaalsed tendentsid“ Venemaa majanduslikult ja poliitiliselt

⁷⁰ Keup Wetterhoffile 15.06.1915, KA M620, kansio 15, 201.

⁷¹ KA M620, kansio 15 ja 16.

⁷² KA M629, kansio 16, kaust „Gefangenenlisten“, 14.

diferentseeritud riigiks, kuivõrd aga oli uus Venemaa „oma löögijõult vähem ohtlik“, on vaieldav.

Tagantjärele võib nende kavade ebaõnnestumine tunduda paratamatu nii loetletud asjaoludel kui ka muudel ja põhimõttelisematel põhjustel. Eelkõige võib kahelda eesti ja läti sõjavangide vastuvõtlikkuses Saksa propagandale, sest Venemaa kaotus ja Saksa võit maailmasõjas oleksid kõige suurema tõenäosusega tähendanud ikkagi Läänemere-provintside ühel või teisel kujul liitmist Saksamaaga. Vaevalt et eestlaste ja lätlaste enamik seda soovis. Nagu näitas 1918. aasta Saksa okupatsioon Eestis, oleks see toonud kaasa baltisaksa ülemklassi võimu põlistumise vähemalt teatud ajaks, püüded eestlasi kultuuriliselt saksastada ja tõenäoliselt ka uued Saksa talupoegadega koloniseerimise katsed (just kolonisatsiooni kavandavatest ringkondadest oli nn töö sõjavangidega ju õigupoolest alguse saanud). Ilmselgelt ei mõistnud ei Wetterhoff ega ka tema saksa ja baltisaksa kolleegid tegelikult eestlaste ja lätlaste rahvuslikke püüdlusi – isegi muude asjaolude sujudes oleks see tõenäoliselt varem või hiljem saanud oluliseks takistuseks.

Sellegipoolest tuleb meeles pidada, et tagantjärele selliste plaanide teostatavust või utoopilisust hinnates on suur oht eksida, sest tänapäeva lugejat või uurijat mõjutavad paratamatult teadmised mõni aasta hiljem järgnenud Eesti ja Läti iseseisvuse väljakuulutamise ning Saksamaa sõjakaotuse kohta. 1915. sügise seisuga kestis sõda aga veel mitu aastat ja ilmselt ei osatud näha undki võimalusest, et nii Venemaa kui ka Saksamaa mõlemad sõja kaotavad. Väga tõenäoliselt ei saanud ka eesti ja läti sõjavangide mõjutamise katsed 1915. aastaga veel lõplikult läbi. Uute plaanide esilekerkimine ja sündmuste kulg on aga edasise uurimistöö objektiks.

Bibliograafia

Arhiivid

Saksa Välisministeeriumi poliitiline arhiiv = Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA)

- Bern 1324 Akta der Kaiserl. Deutsche Gesandtschaft zu Bern, betreffend Kesküla und russische revol. Propaganda
- R 20867 Akten, Krieg 1914, Propaganda unter den russischen Kriegsgefangenen durch Herausgabe von Zeitungen
- R 20989 Geheime Akten betreffend den Krieg 1914. Unternehmungen und Aufwiegelungen gegen unsere Feinde in Russland, besonders in Finnland und den russischen Ostseeprovinzen.

Soome Rahvusarhiiv = Kansallisarkisto (KA)

- 602:65 Fritz Wetterhoffin kokoelma
- M2620 Wetterhoffin toimisto – Die finnl. Kanzelei

Uppsala Ülikooli raamatukogu = Uppsala Universitetsbibliotek (UUB)

- WestmanKG K. G. Westmans samling

Kirjandus

Album Estonorum, hrsg. von Philisterverbande der Estonia. Tallinn: s. n., 1939.

Album fratrum Rigensium 1823–1939, bearb. von Otto Hentzeit. Hamburg-Hamm: Harry v. Hofmann Verlag, 1963.

Album Livonorum, hrsg. vom Philisterverein der Livonia. Lübeck: Philisterverein der Livonia, 1972.

Arens, Olavi. „Aleksander Kesküla,“ *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused*, 40 (1991): 28–37.

Burleigh, Michael. *Germany Turns Eastwards: A Study of Ostforschung in the Third Reich*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

Enckell, Olof. *Jägarnas historia*. Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag, 1943.

Fischer, Fritz, „Deutsche Kriegsziele, Revolutionierung und Separatfrieden im Osten 1914–1918,“ *Historisches Zeitschrift* 188 (1959): 249–310.

Golczewski, Frank. „Die deutschen „Gefangenenerbeit“ mit Ukrainern im Ersten Weltkrieg.“ – *Lebendige Sozialgeschichte. Gedenkschrift für Peter Borowsky*, hg. von Rainer Hering und Rainer Nicolaysen, 551–572. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2003.

- Jaanson, Kaido. „Eestlased Rootsi salapolitsei valvsa silma all Esimese maailmasõja ajal,“ *Tuna* 1 (2003), 19–31.
- Katkov, George. „German Political Intervention in Russia during World War I.“ – *Revolutionary Russia*, edited by Richard Pipes, 63–88. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1968.
- Laaman, Eduard. *Eesti iseseisvuse süünd*. Stockholm: Vaba Eesti, 1964.
- Lackman, Matti. *Suomen vai saksan puolesta? Jääkärideen tuntematon historia*. Helsinki: Otava, 2000.
- Lagus, Olof. *Dagbok 1915–1916*. Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag, 1918.
- Loit, Aleksander. „Baltisaksa rüütelkondade seisukohad ja tegevus Eesti iseseisvumisel 1918–1920,“ *Tuna* 4 (2006): 50–74.
- Mustelin, Olof. „Fritz Wetterhoff.“ – *Fantaster och realister*, red. av W. E. Nordström, Finländska gestalter X, 7–44. Ekenäs: Ekenäs Tryckeri Aktiebolags Förlag, 1975.
- Nachtigal, Reinhard. „Troops of Estonian Origin Among Russian POWs in Germany 1914–1918.“ – *Encapsulated Voices. Estonian Sound Recordings from the German Prisoners-of-War Camps in 1916–1918*, edited by Jaan Ross, 27–40. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2012.
- Raun, Toivo U. *Estonia and the Estonians*. Stanford: Hoover Institution Press, 1987.
- Stoehr, Irene. „Von Max Sering zu Konrad Meyer – ein „machtgreifender“ Generationswechsel in der Agrar- und Siedlungswissenschaft.“ – *Autarkie und Ostexpansion. Pflanzenzucht und Agrarforschung im Nationalsozialismus*, herausgegeben von Susanne Heim, 57–90. Göttingen: Wallstein Verlag, 2002.
- von Taube, Arved. „Von Brest-Litovsk bis Libau – Die Baltisch-Deutsche Führungsschicht 1918–1920.“ – *Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten. Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1918–1920*, herausgegeben von Jürgen von Hehn u. a., 70–236. Marburg/Lahn: Herder-Institut, 1977.

Veebilehed

- Baltisches Biographisches Lexikon digital*, Digitalisierungsprojekt der Baltischen Historischen Kommission, <http://bbl-digital.de>, 29.11.2015.
- Deutsche Biographie*, <http://www.deutsche-biographie.de>, 29.11.2015.

***Pastorisierung* and propaganda in 1915**

Plans to politically influence Estonian prisoners-of-war in Germany

Mart Kuldkepp

One of the great paradoxes of World War I was the fact that it took place in an era of blooming nationalism, yet was primarily fought by multi-national empires. Ultimately, this contradiction led to major changes in the European political landscape. But already during the first years of the war, the national question was never far from the minds of the belligerents. Whether a threat or an opportunity, nationalism was certainly a force to be reckoned with.

The recognition that many Russian POWs were only nominally Russian, and actually belonged to various Russian minority nationalities – many of which had their own anti-Russian interests – came early on to the German authorities. Already in the autumn of 1914, the *Gesellschaft zur Förderung der inneren Kolonisation*, presided over by Friedrich Ernst von Schwerin, made contact with the German ministries of the war and internal affairs with the intention of separating German-speaking Russians from the rest of the POWs in order to facilitate their use in the best German interests. Soon, similar ambitions were extended to Estonian, Latvian and Lithuanian POWs, as well as those of many other Russian nationalities.

This article takes a closer look at the early plans directed at influencing Baltic POWs in Germany. These plans ranged from making pastoral care (*Pastorisierung*) available in their native languages to the recruitment of couriers to be sent back to Russia, and even the creation of a Baltic foreign legion as a part of the Finnish light infantry battalion (*Jägerbataillon*) in Germany. Mostly, such ambitions were confined to 1915, and should be seen against the background of optimism that resulted from German successes on the Eastern Front. The actors involved included German and Baltic German organizations, Finnish activists residing in Berlin (espe-

cially Fritz Wetterhoff) and certain representatives of the nationalities in question.

In the end, the plans mostly failed due to a lack of suitable individuals who could disseminate propaganda among the POWs, as well as various bureaucratic hindrances. It seems that by autumn 1915, this original initiative was largely abandoned and its ambitious plans left unfulfilled. However, it is very likely that attempts to politically influence Baltic POWs continued in the later war years, even if championed by other circles. Their success or failure will, however, be a question for future research to investigate.